

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.1.13

UDK 821.163.4(497.6).09

Primljeno: 02. 10. 2020.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Šeherzada Džafić

TOPOS VODE U NOVIJOJ BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ KNJIŽEVNOSTI

Voda, bilo u konkretnom ili apstraktnom značenju, u svakoj pa i bosanskohercegovačkoj kulturi i književnoj tradiciji ima nezamjenjivu ulogu – od one elementarne esencijalno-biološke do ambijentalne i psihološke u prikazima prostora i ljudi. Ovaj rad će, kroz konkretne primjere, ispitati ulogu toposa vode u djelima bosanskohercegovačke književnosti upravo kroz te segmente. U teorijskom dijelu ukazuje se šta topos vode predstavlja, a u interpretacijskom dijelu voda se sagledava kao motiv i simbol u strukturi književnog teksta te naglašava upisanost fakijskih geografskih toponima/hidronima, kao i fiktivnih apstraktnih (a)toposa, u poetičke identitete teksta (pojedinih djela pa i opusa u cijelosti). Pri svemu tome nastoji se dokazati hipoteza da je voda identifikacijska determinanta određenog prostora i vremena, a u spoznajno-identitetskom smislu važan marker kultura, društvenih zajednica i pojedinaca.

Ključne riječi: bosanskohercegovačka književnost; voda; rijeka; more; jezero; tekst

1. NAD IZVORIMA I PONORIMA

Voda je najznačajniji element za održa(va)nje života na Zemlji i ima nezamjenjivu ulogu u svim segmentima ljudske egzistencije, u svim ljudskim aktivnostima uključujući, dakako, i umjetnost. Prije negoli se došlo do naučnih spoznaja o vodi, čovjek joj je intuitivno pridavao važnost, a ona se ogledala u mitološkim predodžbama, bilo da se radilo o vodi kao lijeku, onoj koja iscjeljuje ili pak vodi koja predstavlja strano i opasno. Voda se oduvijek javlja kao tema i motiv književnih djela,

štaviše kao glavna tematska preokupacija nekih pisaca. I mnogi bosanskohercegovački autori kao stalni ili povremeni motiv imaju vodu. Prisustvo toposa vode u našoj književnosti pratimo od njenih početaka, usmene i književnosti na orijentalnim jezicima, do novijih vremena okrunjeno Dizdarevom *Modrom rijekom* i rječicom pored Tekije u Selimovićevom romanu *Derviš i smrt* i ništa manje intenzivno u djelima današnjih postmodernih pisaca. Ovaj se topos u bosanskohercegovačkoj književnosti javlja u prezentacijama konkretnih (stvarnih) vodotoka i voda (Branko Ćopić, Ivo Andrić, Hasan Kikić) i apstraktnih i imaginarnih voda (Hamza Humo, Ćamil Sijarić, Nedžad Ibrišimović, Stojan Vučićević, Vitomir Lukić), na putevima otkrivanja identiteta (Alija Isaković, Meša Selimović, Ivan Lovrenović, Rusmir Mahmutćehajić) ili, na koncu, u traganjima za (samo)spoznajom (Tvrтко Kulenović, Irfan Horozović, Faruk Šehić, Bekim Sejranović). Izražavajući dramatičnost, neizvjesnost, kontrast prirodnog i artificijelnog, javljajući se kao dio secesijske dekoracije ili u funkciji estetizacije pejzažnih motiva – voda je s jedne strane prikazana kao kozmogonijski simbol, ona iščišćava, iscjeljuje, pomlađuje i vodi u vječnost, a s druge strane, voda je granica, ponor i izvor, topos razgraničenja, spajanja ili razdvajanja. Fluidnost vode kao materije prenosi se i u semiosferu: ona prožima različite kulturne kodove na različitim prostorima, njeno odsustvo je, jednako znakoviti, ‘atopos’. Sva ta njena univerzalna značenja, naposljetku, svedu se u književnosti na samospoznavanje, metaforičko i doslovno prepoznavanje vode u nama, u sebi, u drugome.

Voda je tematska okosnica djela (*Majka voda*, Tvrтка Kulenovića, *Voda je moja mati* Enesa Kiševića, *Vodeni zagrljaj* Zilhada Ključanina), centralni motiv (*Knjiga o Uni* Faruka Šehića, *Žive vode* Hadžema Hajdarevića, *Ples morima* Nadije Rebronje, *Most Jasmine* Musabegović) u funkciji je simbola (najfrekventnije u poeziji, npr. kod Bisere Alikadić, Džemaludina Latića, Hadžema Hajdarevića, Naide Mujkić) ili pak imagoloških predodžbi o drugome i sebi (Zulfikar Zuko Džumhur, Skender Kulenović, Alija Isaković, Rusmir Mahmutćehajić, Miljenko Jergović), a diferenciranje bosanskohercegovačke književnosti prema ovom motivskom kompleksu moglo bi se granati i u drugim pravcima, ovisno od žanra i frekventnosti te intenciji literarizacije toposa voda.

2. TOPOS(I) VODE (MORA, RIJEKE, JEZERA, POTOCI...)

Velike promjene koje su se desile s tzv. *prostornim obratom* u humanistici i društvenim naukama zahvatile su interdisciplinarna područja integrirajući u konkretnim istra-

živačkim pothvatima mnoge dotad nezamislive entitete i spojeve. Između ostalog, takva se simbioza desila između književnosti i geografije¹, a bila je i povod prvom (regionalnom) simpoziju *S ove strane beskonačnosti: filozofiranje i more*, održanom na Filozofskome fakultetu u Zadru 2008. godine, a koji se bavio i odnosom *književnosti i geografije* (posebno tekstovi Stipe Grgasa i Svend Erik Larsena). Tekstovi objavljeni u istoimenom zborniku ovjeravaju predodžbu o vodi kao osnovi života, stvarnog ali i onog imaginarnog.

U djelima bosanskohercegovačkih pisaca nailazimo na topos² vode u njegovom apstraktnom (govornom, misaonom, figurativnom), ali i doslovnom značenju (mjesta, prostora). Javljajući se u različitim označiteljskim varijacijama i konotacijama taj topos sintetizira opće (historijske i geografske činjenice), konkretno (trenutno stanje) i apstraktno (impresije i spoznajni učinci). Odsustvo vode, također, stvara atopose³, što je slučaj npr. u djelima Skendera Kulenovića (*Ponornica*, soneti).

Književni tekstovi koji donose geografske činjenice reprezentuju ih kao eksterijere, lokalitete i pejzaže, a u konačnici ti stvarni toponimi i hidronimi najčešće posluže kao sredstva naturalizacije lirskog solilokvija ili proznoga govora koji tradicionalno u bosanskohercegovačkoj književnosti inklinira ka poetskom diskursu i interijerima ljudske intime. Ključno je, dakle, šta ti toposi semiotiziraju. Npr. bosanske i hercegovačke rijeke postaju distinktivna obilježja određenih širih prostora, regija ili teritorijalno-identitetskih razgraničenja. Voda u književnosti postaje tako *življeni prostor*, onaj o kojem je pisao Henri Lefebvre u kontekstu reprodukcije, produkcije i prezentacije življenoga⁴, insistirajući pri tome na njenoj multifunkcionalnosti, tj.

¹ Kolegij *Književnost i geografija* na ovim je prostorima prvi put uveden 2008. godine na Poslijediplomskom doktorskom studiju u Zagrebu. Bilo je gotovo fascinantno s koliko interesa je preko 40 upisanih polaznika hrlilo u kopirnicu Filozofskog fakulteta gdje su čekale kopirane skripte materijala koji je odabrao i pripremio nositelj kolegija Stipe Grgas. Kolegij se doticao odnosa voda i prostora, što je rezultirao brojnim seminarским radovima, ali i disertacijama koje su ovaj odnos tretirale u kontekstu *prostornog obrata*.

² Riječ "topos" koristi se u različitim konotacijama, a porijeklo vodi od grčke riječi *tópos* što znači mjesto i nekada se vezao isključivo za retoriku. Tako je u okviru pronalaženja argumenata i dokaza topos predstavljao sredstvo dokazivanja, ali i kao nalazište argumenata za određeni govor. Vremenom značenje riječi topos se promijenilo, odnosno proširilo, napose od 1948. godine kada E.R. Curtius objavljuje studiju *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje* u kojoj iznosi mišljenje da su toposi obrasci mišljenja, utvrđeni standardiziranim opisima i općeprihvaćenim metaforama. Topos se definira i kao opće mjesto, tipizirani motiv u književnom djelu.

³ Roland Barthes s osloncem na grčku filozofiju i kroz razmatranje odnosa prema drugome (odsustva/prisustva Drugog) *atopos* definira stanjem "bez određišta, bez toposa, bez priče – bez govora" (1982 : 239).

⁴ Pri sagledavanju uloge prostora u književnosti važnu ulogu ima Henri Lefebvre koji ukazuje na razliku između socijalnog i fizičkog odnosno prirodnog prostora koji su istovremeno u neraskidivoj vezi, s tim da prirodni prostor vremenom nestaje te da danas ima karakter pozadinske slike na koju se ljudi podsjećaju ne nalazeći ih u svojoj praksi te ih ispunjavaju maštom (izvori, jezera, potoci i rijeke skloni su mijenjanju svoje fizičke strukture,

mogućnosti da ona istovremeno predstavlja fizički prostor kao i onaj fikcionalni koji je odraz življenoga.

2.1. Pregled istraživanja toposa vode u bosanskohercegovačkoj književnosti

Dosadašnja istraživanja toposa vode u bosanskohercegovačkoj književnosti uglavnom su partikularna i odnosila su se na određene aspekte (npr. esej o vodi u islamu i književnosti Enesa Karića), simboliku (voda kao simbol unutar bošnjačke tradicije u eseju Seada Šemsovića i nizu tekstova tematskog broja časopisa "Blagaj" iz 2005. godine⁵), određene geografske prostore (npr. vode Hercegovine u knjigama Dijane Hadžizukić) ili interpretacije motiva vode kod pojedinih autora i u konkretnim djelima (npr. Nine Hadžialić-Alihodžić o toposu vode kod Tvrtka Kulenovića, Irme Marić o vodi u poeziji Hadžema Hajdarevića, Hasana Tijanovića o motivima vode u putopisima Zuke Džumhura, itd.).

U tekstu „Voda kao simbol u bošnjačkoj tradiciji i književnosti“ (2017) Sead Šemsović govori o vodi kao jednom od četiri elementarna prapočela koja možemo pratiti putevima razvoja civilizacija i kultura. Šemsović iz bošnjačke tradicije izdvaja nekoliko autora – od Ahmeda Vahdetije preko pjesnika s kraja 19. i početka 20. stoljeća Safvet-bega Bašagića i Muse Ćazima Ćatića. Modernunu bošnjačku književnost Šemsović predstavlja kroz *Ponornicu* Skendera Kulenovića, koja kao simbolička rijeka zapravo kazuje o identitetu i kulturi Bošnjaka koja je „...jaka u jednom trenutku, postoji, jasno je vidljiva, da je možete koristiti da uživate u njezinim ljepotama, i u jednom trenutku je nestane“ (Šemsović 2017).

Dijana Hadžizukić (2018) piše o motivima vode kod Hasana Kikića, koji su frekventni i “uvijek imaju izrazitu simboličku vrijednost bilo da se radi o postupku gradnje fabule, gdje će ona biti mjesto zbivanja, bilo da je u pitanju stvaranje doživljaja čovjeka i svijeta u kontrastu ili svejedinstvu” (2018: 65). Za razliku od

ponekad štaviše dolazi do njihovoga potpunog nestajanja). Lefebvre uspostavlja konceptualnu trijadu (2005: 38) zasnovanu na marksističkome konceptu proizvodnje te naglašava kako se prostor stvara preko tri dijalektički povezane cjeline: a) prostorna praksa (*spatial practice*), odnosno kroz produkciju i reprodukciju prostora, b) reprezentacije prostora (*representations of space*), odnosno kroz prostor koji je kognitivno razvijen, konceptualiziran, kojim se služe umjetnici i znanstvenici pri identifikaciji življenoga i percipiranog, te c) prostori reprezentacije (*representational space*) odnosno izravno življen prostor koji se posreduje sa svojim kompleksnim simbolizacijama, a opisuju ga stanovnici, umjetnici, pisci i filozofi.

⁵ U tom smilu posebno su iz ovoga tematskog bloka časopisa "Blagaj"(3-4, 2005) zanimljivi tekstovi "Voda i zelenilo u frazeološkoj građi bosanskog jezika" Amine Šiljak-Jesenković, "Voda u usmenim predajama Bošnjaka" Aiše Softić te "Voda i zelenilo u sarajevskim mahalama, avijama i baščama" Behije Zlatar.

Kikića, voda u prozi Derviša Sušića nosi simbliku pobune, posebno preko motiva mutne vode:

“U svim civilizacijama rijeka je značajan simbol života, rodnosti, smrti, obnavljanja, simboličkog prelaska na drugu stranu, te takva značenja unosi u književna djela. U slučaju *Pobuna* Derviša Sušića rijeka/voda prestaje biti dio prirodnog okruženja i prerasta u arhetipski simbol rušilačke snage” (Hadžizukić 2018: 98).

Sa sličnim interpretacijskim senzibilitetom Hadžizukića o ovoj temi progovara i u knjizi *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu* (2016), posebno u poglavlju „Rijeka je bjelinom procvjetala“ u kojem obrađuje motive vode počevši od romana *Grozdanin kikut* Hamze Hume preko *Larve* Bisere Alikadić i *Mosta* Jasmine Musabegović do autora poput Nedžada Ibrišimovića i Meše Selimovića. Posebno je zanimljiv osvrt na romane Bisere Alikadić kod koje je voda katalizator spoznaje, ali i na opus Jasmine Musabegović gdje također ističe funkcije spoznaje jer u njoj prozi “voda je elemenat koji nas povezuje sa svijetom, vodama spoznajemo sebe i vodama otičemo” (Hadžizukić 2011: 140).

Istraživanja kojima je topos vode sekundarna (usputna) tema uglavnom izdvajaju ovaj motiv da bi utvrdili njegovu funkciju u tekstu. Iz takvih interpretacija saznajemo kako je topos vode jedan od aspekata književnog upoznavanja s drugim kulturama i civilizacijama, zahvaljujući kojemu su neki pisci priskrbili kulturni status status “vječnog putnika” ili “postmodernog nomada” (Alihodžić-Hadžialić 2019: 59), kao što Nina Alihodžić-Hadžialić navodi u slučaju Tvrčka Kulenovića. Voda kao motiv samospoznaje se provlači kroz gotovo cijeli pjesnički opus Hadžema Hajdarevića, što je Mileta Stojića podstaklo da tu poeziju nazove “vodenim žigom”.

3. TOPOS VODE U IZVORIMA I PONORIMA JEDNE KNJIŽEVNOSTI

*Rastvorio sam se i potekao / potocima / jezerima / rijekama / morima (...)
Sad sam tu / Kako svome izvoru da se vratim*

(Mak Dizdar)

Zapis o izvoru Maka Dizdara može biti dobra uvertira za sagledavanje nekih motivskih kontinuiteta bogate bošnjačke i bosanskohercegovačke književne tradicije. Jedan od njih je neosporno voda u svojim obrednim i religijskim značenjima. U

bosanskohercegovačkoj tradiciji prisutan je kult vode koja je smatrana izvorom čistoće (islam), ali i pročišćenja živoga bića (kršćanstvo). Na takvoj podlozi konfiguriran je topos vode u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj kulturi, “priroda posredstvom vode zakoračuje u kulturu, dok, opet, kultura čovjekovim življenjem i kohabitiranjem s vodom, zakoračuje u prirodu!” (Karić 1999: 169). Uzajamnost tog odnosa najbolje se očituje kroz književnost, u djelima koja referiraju na stvarne toponime/hidronime, ali i u onim koja posredno (metaforički) ukazuju ili kreiraju značenja stvarnih vodenih toposa. Iz toga proizlazi i hipoteza ovoga rada: **voda je identifikacijski označitelj određenog prostora, a u kognitivnom i gnoseološkom smislu i identitetski signum spoznajnih procesa koji se odvijaju u samom čovjeku.** Te identifikacijske/identitetske relacije ostvaruju se kroz odnose prema empirijskim varijacijama toposa vode: kao topos mora (vezanost za morsko podneblje), topos rijeke (koje najčešće sinegdohički odražavaju identitet grada kroz koji protiču), topos jezera (najčešće se ispoljava kroz melanholiju i motive vezane za historiju umjetnosti), potoka (veže se motive zavičaja), kroz druge pojavne oblike vode (izvore, ponore, bunare, kišu, lokve i barice).

3. 1. *Topos mora*

More kao topos teoretičar prostora Stipe Grgas definira kao “prostornost, ali isto tako ono je ponegdje i katkada i mjesto” (Grgas 2008: 115), što bi značilo da more nosi i daje značenja, a da prostorima u širem smislu pridaje funkcije konkretnoga mjesta. Svend Erik Larsen ističe da more, bilo da ljudi žive u blizini obale ili u središtu kontinenta, milenijima obuzima ljudsku imaginaciju i „po zemaljskoj kugli ostavlja svoje tragove u tekstovima, simbolima ili mitovima“ (2008: 117), što u potpunosti vrijedi i za bosanskohercegovačku književnost, čiji su pisci putovali i tragali za drugačijim, imaginirali... kako bi spoznali vlastito.

Otkrivanje sebe i sopstva posredstvom maritimnih ambijentacija nalazimo u romanu *Derviš i smrt* (1966) Meše Selimovića, konkretno u epizodi Hasanova poznanstva s Dubrovkinjom Marijom i njihovog zajedničkog putovanja brodom od Carigrada do Dubrovnika. Marija će Hasana privući *sličnim govorom*, ali bližim upoznavanjem dolazi do uočavanja razlika i udaljavanja koje je srazmjerno fizičkoj udaljenosti od svoga matičnog prostora. Ali, ona je uvijek praćena nečim što, u prvi mah, izgleda kao paradoks – što je čovjek udaljeniji od zavičaja (kopna) to više treba i traži nešto blisko. Putovanje brodom od Carigrada do Dubrovnika okončava se

zahlađenjem odnosa, koje biva opečaćeno stupanjem u Dubrovnik kada Hasan shvaća da ne pripada tom prostoru i hrli svojim bosanskim brdima. Zvonko Kovač u toj slici unutar romana prepoznaje interkulturalni sraz zaključujući da će Hasan na tom „relativno neutralnom prostoru“ (2010: 22) pokušati ostvariti ljubav, cijelo vrijeme tragajući za svojim korijenima⁶.

U romanu *Rea* (1987) Irfana Horozovića javljaju se slični motivi. Dolaskom u mediteranski gradić glavni protagonista Narcis, porijeklom iz Bosne, traga za svojim identitetom i sada tu pored mora nastoji da “sazna tajnu svog porijekla“ (1988: 292). Narcisu uspijeva da uspostavi vezu sa Andreom koja po svemu pripada mediteranskom miljeu i koja je svim bićem okrenuta ka moru, koje preuzima ulogu posrednika između kopnene (Narcis) i maritimne (Andrea) senzibilnosti. Ljubavni čin se i događa ulaskom u more. Tada ni Andrei niti Narcisu više nije potrebno da (sa)znaju ko su jer su stupili u prostor slobode koju im obezbjeđuje more. Baš o takvome odnosu govori Larsen iznoseći konstataciju kako su „ljubavnici depersonalizirani naizmjeničnim poistovjećivanjem s morem“ (2008: 129). More će u romanu biti svjedokom i katalizatorom ljubavi koja traje kratko, ali ostavlja neizbrisiv trag⁷. Narcis i Andrea u more potiru svoje identitetske popudbine, u tom prostoru su jednaki/isti, što je presupozicija pune i istinske ljubavi:

“Fikcionalna projekcija zasnovana na suprotnosti dva prostora (kopna i mora), omogućila je Horozoviću [pa i Selimoviću] da prikaže suprotnost ljudi koji pripadaju tim toposima. Kopno je ograničeno, otok i more neograničeni, u kopnu je već upisno značenje, dok prostor mora nudi neograničene izlaze. More kao prostor prima različitosti i obale mora stjecište su te različitosti, interkulturalnosti – onaj ko nije dio toga svijeta i ko se ne pronade u njemu, gubi se, a onaj ko je dio toga, bachelardovim rječnikom pretvorit će ga u *prostor sreće* ili tuanovskim rječnikom, učinit će taj interkulturalni prostor svojom *topofilijom*.” (Džafić 2018: 195)

No, na koncu s Horozovićevim Narcisom desiće se isto što i sa Selimovićevim Hasanom. I jedan i drugi bježe od tog neutralnog prostora. I da zaključimo Kovačevom opaskom, i jedan i drugi se „potpuno vraća doma“ (2010: 23).

⁶ „(...) u simboličnom širem kontekstu vjersko-kulturnoga identiteta, jezik umjesto mjesta te blisko srodstvo i određeno međusobno predznanje bili su dobar preduvjet za iznenadnu ljubav i prijateljstvo, kao i za samospoznavaju drugačijim, a bliskim“ (Kovač 2010: 22).

⁷ Po Larsenu „granica između kopna i mora, između ljudskog i neljudskog, transcendirana je ljudskom ljubavlju i strašću, što ljubavnicima podaruje nove individualne identitete izvan poretka kulture koja ih okružuje i bez ikakve finalnosti i trajnosti osim intenziteta samog trenutka i njihove pojedinačne istrajnosti u vremenu koje slijedi“ (Larsen 2008: 129). Upravo na toj granici našli su se Andrea i Narcis. More je, bar načas, izbrisalo njihove identitete i dalo im novi.

Pisac koji u bosanskohercegovačku književnost unosi duh *alteriteta*, čineći to i preko toposa vode jeste Tvrtko Kulenović. Rekonstrukcija mape kojom kroči kao subjekt putopisnog diskursa otkriva da su to gradovi pokraj mora, rijeka, jezera te da voda na određen način diktira njegovo putovanje. Put i na Istok i na Zapad je simbolička potvrda njegova estetsko-etičkog identiteta, koji upućuje na otvorenost pri čemu se estetsko ogleda u osebnosti literarizaciji toposa kulture destinacija koje posjećuje, a etičko u priznanju identiteta i razlike viđenog, doživljenog i spoznatog drugog. Životni svijet *Drugoga* Kulenović usvaja i neposredno i iz knjiga, sjedinjujući percepciju u ljepoti svijeta i riječi. Kosmopolitizam je integrativna snaga i kognitivni okvir njegove odiseje čiji univerzalni humanum i priznaje i relativizira kulturalne razlike. Jedino po čemu se prostori razlikuju jeste u tome koliko je more duboko, koje je boje, da li se u njemu oslikava vedro ili tmurno nebo. Indikator razlika je priroda, nikako ljudi. Da parafraziramo samog autora, ljudi govore o granicama i prave ih, govore o razlikama, govore o identitetu, susretu s drugim i drugosti, a sve bi to ustvari trebao biti “sporazum svjetova” (Kulenović 2013). Čovjekovo prirodno stanje je sporazum: “Svijeta će biti u sporazumu ili ga neće biti” (Kulenović 2013). Na istoj duhovno-etičkoj podlozi pisac komparira, (pr)ocjenjuje, prepoznaje, spoznaje i, na koncu, nudi mogućnost identifikacije u knjizi *Majka voda* (2004).

“Ovo more je s mjerom obrađeno, s uzdržljivošću veličanstveno i uvijek podrazumijeva prisustvo čovjeka. Kuće su sive ali je njihovo sivilo smješteno kraj plavog mora pred modrim planinama, ono je boje vremena, boja dostojanstvenosti, boja iskustva i boja razmišljanja. Zato nigdje na svijetu kuće ne liče toliko na palače koliko na dalmatinskim obalama. Nigdje nema onih lijepih probušenih konsola s obje strane pored prozora koje su kao ruke koje zgrada ispred sebe pruža: za one koji su unutra one su zaštita, za one koji su napolju dobrodošlica, kad bi se kuća povinivala zemlji i prevrnula, one bi ostale da stoje uspravne poput spomenika” (Kulenović 2004: 14).

Za Kulenovića ne postoji “strano”, između ostalog i zahvaljujući toposu mora. Uspjelim hipotipozama redaju se pred nama vodeni topusi velikih civilizacija i kultura kao na filmskoj vrpici: staro se prepliće novim, tradicionalno s modernim. Gradovi se ogledaju u vlastitoj kulturi i historiji, ali na poseban način i u vodi koja ih okružuje ili koja protiče kroz njih. Voda je jedna od ključnih riječi u univerzalnom jeziku *sporazuma svjetova* koji potpisuju otkrivene “vlastitosti upravo u onome drugačijem” (Hofmann 2013: 18).

I nije samo Tvrtko Kulenović pisac koji odlazi moru da spozna drugoga i sebe. Činio je to i Midhat Begić u putopisu *U zemlji Saita Faika*. Ovaj esejista zapadne

kulture i obrazovanja putuje Turskom prema tragu književnog djela turskog pripovjedača Saita Faika, opisujući gradove i predjele kroz koje prolazi: “Zašto putovati i zašto baš u Tursku – o tome se lijepo razmišlja dok se široka cesta spušta Mramornom moru i približava Bosforu. Kad bi putovanje imalo cilja, ljudi bi ga odavno našli i skrasili“ (Begić 1987: 542). More je povod da se sagleda svoja kultura iz drugačijeg ugla.

I u knjizi Ivana Lovrenovića *Obašašća i basanja* (1975) lokaliteti Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Italije i Francuske sa svojim kulturalnim i historijskim znamenima povod su za odgonetanje unutarnjih uspomena, utvara, slika i čuda, uz česte asocijacije i intertekstualne dijaloge s tekstovima usmene i moderne književnosti. Knjigu otvara upravo topos vode u prvom zapisu doslovna i simbolična naslova *Klis*:

“Bosna – čardak, Klis mu najviša veranda nad morem. Klis! Sinjski, dinarski kamen klisnuo uvis, u tvrđavu se skoćanjio od strepnje i srha kad je ugledao plavet, more, prostranstvo. Leđima Klis dodiruje nemuštu sigurnost kontinenta, Ilirika, a pred očima, pod nogama mu ‘daljine, daljine’, teretno brodovlje čivitnih otoka. Klisom Bosna svemir gleda” (1975: 16).

Putničko traganje za duhovnim i stvaralačkim iskonima nalazimo i kod Rusmira Mahmutćehajića u putopisima *Zemlja i more te Venezia – slike što izranjaju i nestaju*, pri čemu ovaj autor, poput svojih ovdje spomenutih prethodnika, ispoljava svoju preferenciju prema kopnu u odnosu na more koje okružuje i natapa Veneciju, i gdje je sve drugačije od zavičajnog:

“Dvije male lampe tanahnim plamičcima leljaju u meni dok prolazim venecijanskim ulicama i mostovima; njihovo svjetlo treperi putevima, okrećući čovjeka onim maglenim prostorima bića gdje traje misao o ništavilu, misao koja se uspinje i vraća uzbrdicom samouništenja ili se, slijedeći nužnost suprotnosti, usmjerava k spoljnjem tražeći vatru i u zemlji i u zraku i u vodi” (1986: 329).

Na istome tragu, primat čvrstog i sigurnog kopna obilježio je impresije Alije Isakovića o najčuvenijem gradu na vodi u putopisu *Evropski cocktail*, koje obogaćuje i umjesan intertekstualni dijalog s piscem koji je na sličan način ovjekovječio mletačku prijestolnicu:

“Smrt Thomasa Manna zatekla me u autobusu u Docu kod Travnika... Ta Venecija, ta stara, naborana, napirlitana kurva u morskoj baruštini, nasađena na naše balkansko natruhlo kolje u zamućenom pijesku, od Murana do Rive degli Sciaconi, i Lida, u labi-

rintu bolesnih kanala s umrtvljeno prljavozelenom smrdljivom vodom, i gondolama koje se zloslutno njišu poput mrtvačkih kovčega, okružene naftenskim mrljama, korama narandža i odbačenim prezervativima” (1985: 405).

Zanimljivo je da i putopisac koji iskazuje ponajviše empatije prema putopisom percipiranoj drugosti, Tvrtko Kulenović, ima slično viđenje Venecije:

“Venecija nije paučinasti veo koji se danju sijajući opruža na Suncu, a noću blago obavija tijela usnulih ljubavnika. Ona je zapuštena drolja u starom izazovnom ruhu koju su zbog grijehova objesili tako da joj se kosa vuče po kanalima, a ona još neće da proguta iskeženi osmijeh zlatnih zuba” (2004: 128).

Topos mora se, kako vidimo, kod bosanskohercegovačkih pisaca javlja u opozitnim imagološkim krajnostima – s jedne strane je idiosinkratska odbojnost koja izravno ili implicate preferira pripadnosti kopnu, kopnenom ‘čvrstom’ identitetu, a s druge strane prostor utopijskih i metafizičkih projekcija, „riznica simboličkih značenja, religijskih i mitoloških tumačenja, ali i povijest ljudskih sučeljenja s njegovim izazovima“ (Grgas 2008: 103). Kada bi se šire sagledao odnos takvih auto i heteropredodžbi kod bosanskohercegovačkih pisaca on bi, zasigurno, reflektirao razlike između istočnog (opuštenog) i zapadnog (ubrzanog) načina života.

3.2. *A/topos rijeke*

*Izuj obuču kad prelaziš / Koranu, Glinu / Savu i Drinu / Operi
noge u rijekama / Bosna je ćilimom zastrta.*

(Nedžad Ibrišimović)

Neposrednije identitetsko određenje, kako kolektiviteta tako i individue, bosanskohercegovački pisci donose kroz topos rijeke. Kao sukus pristupa tom toposu, i prije nego se upustimo u brzake, virove i mirne tokove bosanskih rijeka, može nam poslužiti *Uputa* Tvrтка Kulenovića koja emanira znanja, iskustva i doživljaje svjetskog putnika i poznavatelja kultura i civilizacija: “Ako je život rijeka, ti budi čamac, otkinuto drvo koje voda nosi, ali koje plovi tom vodom divno raširenih grana – krila” (2004: 203).

Najprije ćemo se osvrnuti na topos rijeke kao apstrakcije, koji je u bosanskohercegovačkoj književnosti inaugurirao Mak Dizdar svojom *Modrom rijekom* (1971). Da će *Modra rijeka* biti svojevrsna odiseja otkrivamo već u motu zbirke (*U grudima*

mi nestaje srca, Homer, Odiseja, IV, 467), ali i kroz naslove, kao i stihove u kojima su motivi iz Odiseje, koji pored intertekstualne igre predstavljaju deiktične znakove. Značenje modre rijeke je višestruko. Može se tumačiti kao prelazak iz života u smrt, ali ostajemo spoznajno uskraćeni ako naše razumijevanje mimoide esenciju vode, kao materije, ali i kao apstrakcije. Na tom tragu pjesma upućuje na moć vode i nemoć čovjeka naspram njene količine, širine, dubine i, na koncu, neprolaznosti.

Hronološkim slijedom smo u godini 1968. godini kada izlazi *Ugursuz* Nedžada Ibrišimovića. Radnja romana se rezvija u dva tematska rukavca – propast porodice Abazović te Muzaferova potraga za identitetom. Jedina vjerna pratiteljica Muzaferova je voda, konkretno rijeka Bosora za koju će se na kraju vezati kao sa pravom saputnicom. Za stanovnike Herdekovca ta voda je ljekovita makar po vjerovanju Ihtarevom u “običaje koje mu ostaviše mrtvi i vjere u ljekovitost kisele vode podno Herdekovca” (Ibrišimović 1984/1985 : 183). Bosora je više od rijeke, ona je sudbina: “Tamni jablanovi su svojim njihanjem držali kameni mir minareta kao Bosora moju sudbinu” (1984/1985: 196). Ona sa Muzaferom koketira poput pohotne djevojke: “(...) pohotna Bosora se pritajila, pušta ljude da obave svoj posao, ne ometa ih, osjećam njen pritajen smiješak, a ja sam onaj kome je upućen” (1984/1985: 214). Antropomorfizirana rijeka na kraju će postati pravom saputnicom koju Muzafer ženi, a u čemu očitavamo identitetsko vezivanje sa rijekom imenovanom simboličkim neologizmom koji čuva historijsko pamćenje na sudbonosni ‘brak’ pretkotromaničkih pokrajina (ali i rijeka!) Bosne i Usore od kada započinje državni kontinuitet zemlje kojoj pripada.

Ipak, kada su u pitanju rijeke, djela novije i savremene bosanskohercegovačke književnosti pretežno referiraju na konkretne, postojeće hidronime i s njima geografski povezane toponime a u funkciji su identitetske reprezentacije, ovjere postojanja i trajanja kroz vrijeme. U tom smislu, uputno je pozvati se na Aliju Isakovića, po struci geologa, kada daje literariziranu geografsku sliku Balkana u kojoj posebno mjesto pripada rijekama. Iako Isaković Balkan opisuje s dozom onoga što će se kasnije u teoriji prepoznavati kao saidovski i todorovljevski *balkanizam*, tekuće vode ipak su sastavnice pjesaža, vanjskog i unutarnjeg, pred čijom ljepotom zataji kritička oštrica percepcije: “Balkan je planinski sistem... blago erodiran bistrim tekućicama; tu je još čuveni krš, krečnjak, klisure, katuni, čojstvo, besa, stećak, krst, križ, polumjesec; Sirmium, Singdium, Salona, Thesalonik” (1985: 407). Isaković različitim stilskim sredstvima uspijeva dočarati samo ambijente, pri čemu opet ključno mjesto pripada vodi, posebno kada piše o svome hercegovačkom zavičaju: “Ko je to raširen na svijetloj litici, ko na vrhu kule, ko u borama stare košće, Okamine ili naši preci... Odzvanja

Počitelj kao gorski kristal. Na stazi opale murve. U očima hod Neretve i bijeli let čaplje“ (1985: 397).

Svoje oduševljenje rijekom izražava i Skender Kulenović u eseju *Iz smaragda Une* kontrastirajući ga sa svojim rodnim mjestom koje nema rijeku: “Za moj rodni Bosanski Petrovac, Volter ismijavajući teologe, morao bi reći: ovo nije grad jer bi Bog koji je svakoj tvorevini dao neku svrhu, pa tako i rijekama (da sva teče kroz neki grad), navratio i kraj njega bar neku manju” (1971: 192). Zavičajni atopos vode, Kulenović nadomješta toposom Une, i nezaboravnom sanjarskom vožnjom fijakerom preko drvene ćuprije:

“Otac se smije, misli da sam se prepao pa me pridržava i govori mi da se ne bojim, da je ćuprija tvrda, a ja se ne bojim: samo lebdim, sav prosjan tom Unom, tim nevidljivim čudom, za koje bih jedino znao reći ljepota, ljepota, malo mi očiju da gledam, malo mi pluća da dišem” (1971: 193).

“Bila je to moja prva (i takva posljednja), najljepša, neuporediva, nezaboravna i neiskaziva rijeka. Senzacija ta možda bi se mogla uporediti jedino sa prvom zrakom svjetlosti prvom kapi majčinog mlijeka, kad one ne bi ostajale u tmimi koja predhodi našem pamćenju” (1971: 193).

Pored Une, Skender Kulenović će oduševljenje iskazivati i prema drugim rijekama, a ako uzmemo u obzir roman *Ponornica*, o rijeci koja ne postoji, koja ponire, i značenja koja su (u) ovome romanu upisana/pripisana, možemo s punim pravom konstatovati da je ovaj atopos⁸ vode etabliran kao jedna od centralnih identitetskih figura bosanskohercegovačke književnosti pa i kulture u cjelini. Nastalaj u sintezi nacionalno-emancipatorske i liberalno-humanističke paradigme karakteristične za bosanskohercegovačku javnu scenu 60-ih i 70-ih godina prošlog stoljeća, ovoj je metafori pripisano zančenje „...identiteta koji palijativno, jednim dijelom, egzistira u nekom pozadinskom, netransparentnom planu (poglavito unutar porodične intime ili neke vrste ilegale, čekajući, u povijesti rijetke, povoljne stjecaje da se objelodani a zatim ponovo zaroni ili ketmanski mimikrira“ (Spahić 2016: 52)

Pisac koji je dijelio slična osjećanja prema Uni je Branko Ćopić. No, za razliku od Kulenovića, koji će na Unu posmatrati sa strane i diviti joj se, Ćopić će živjeti uz

⁸ Riječ *atopos* grčkog je porijekla i podrazumijeva ono što nije na svome mjestu, nepriličan, neobičan. Veliku ulogu je odigrao u određivanju razlike između prostora i ne/mjesta. Pojam se koristi i u objašnjenju osjećaja odsustva drugoga bića. Koristio ga je Platon da bi opisao Sokrata, a kasnije, po uzoru na to, i Derrida da bi ukazao na odsustvo prijateljstva u “prijateljskom” odnosu kao i Roland Barthes da ukaže na nemogućnost realizacije odnosa s Drugim (Barthes 1982).

nju i s njom artikulirajući to u svojim djelima, posebno u *Magarećim godinama: Uno moja, pjesmo zavičajna / Idem svijetom na sve četiri strane / slušam Unu i vidim Hašane* (1988: 42). I nakon što odlazi dalje u svijet Ćopić motivski ostaje vezan uz Unu, koja u njegovom opusu predstavlja svojevrstni granični topos između djetinjstva, mladosti i zrelih godina.⁹ Slični motivi, ali u sasvim drugoj poetičkoj paradigmi, zastupljeni su i u romanu *Knjiga o Uni* Faruka Šehića.

Una će se javiti i u opusu Enesa Kiševića koji će svoje zavičajne gradove Bosansku Krupu i Ključ preko Une i Sane prenijeti u prostor Zagreba. Kišević nije pjesnik apstrakcije, uvijek je konkretna rijeka povod za lirsku refleksiju o univerzalnim vrednotama, a što je posebno izraženo u zbirci *Voda je moja Mati: Voda – kažem – i već žed bivam i žega. / Odmah potom riječ mi u vodu potanja, / u vodu što tajnu prenosi postanja / i na njenom putu ne postoji stega / koja bi joj mogla spregnuti silinu* (2008: 69). Uz centralnu konceptualnu metaforu VODA JE MATI, koja se javlja kroz cijelu knjigu u različitim blendovima i varijacijama, voda ima i funkciju estetizacije stvarnosti: *Rijeko, ti si slikar! To jasno je ko dan. Ti u sebi kopniš sve stvari od reda. / Ja sav sam u tebi, a lice mi je van? / I premda dječaku kosa već je sijeda / on vidi iz vode san u njega gleda* (2008: 78).

Rijeka Vrbas također se našla u mnogim djelima bosanskohercegovačke književnosti, a proteže se gotovo cijelim opusom Irfana Horzovića. Vrbas kao da raste uz pisca, na početku je prikazan kao izvor i mjesto nestašnih igara jednoga dječaka do saputnika zreloga momka, da bi na koncu, u vrijeme progona Vrbas postao vodotok po kojem plutaju leševi, i naposljetku, u duhu znakovite identitetske simbolike, prestao teći, iščezao iz pišćeva horizonta, iz sna. Metaforički i zbiljski rijeka se kod Horzovića javlja kao indikator nepojmljivog sunovrata jedne urbane zajednice i ljudi koji, ostavljajući grad i rijeku, napuštaju sebe:

“Vrbas je prestao teći. Negdje je iščezao, istipio se. Skočio sam iz sna sav u znoju i vikao, urlao. Urlao sam tu strašnu vijest da je Vrbas stao.... Vrbas je stao ne teče više. Nema više Vrbasa, čovječe, nismo u Sitarima nismo u Banjaluci. U tuđem stanu, u tuđoj postelji. Vrbas ne teče više ni kroz san, pomislio sam. Ko zna kad ćemo se vidjeti. Ko zna, a možda će i Vrbas opet zažuboriti kroz tvoj san, pomislih” (1995: 85).

Motiv napuštanja grada povezan sa rijekom kao identitetskim markerom imamo i u prozi Miljenka Jergovića *Galebovi na Miljacki* u kojoj simbolično preko galebova

⁹ Ova tema iscrpno je obrađena kroz devet simpozija posvećenih Branku Ćopiću i temama zavičaja, pod nazivom *Lirski i humoristički svijet Branka Ćopića*, u organizaciji Slavističkog instituta Karl Francés Univerziteta u Grazu: <https://www-gewi.uni-graz.at/gralis/projektarium/Copic/Symposien.html>

pisac predstavlja ljude koji su napustili Sarajevo i samo ponekad svrate, baš kao što galebovi slete na Miljacku jedanput godišnje, a sve u skladu sa opsesivnom Jergovićevom tezom da je Sarajevo, usljed rata, ireverzibilno promijenilo svoju identitetsku konfiguraciju:

“Dok se pod klupama na Vilsonovom šetalištu otapaju posljednji otoci snijega, nad Miljackom zalepršaju galebovi. Pravi morski galebovi zalutaju, tko zna kako, u nasukani grad, spuste se nekoliko puta u rijeku, zbunjeno lamataju krilima iznenađeni vodom koja ih odnosi, potom se uzdignu nekoliko metara u visinu, prolete ispod Ajfelovog mosta na Skenderiji i nestanu. Pojave se opet sljedećeg proljeća (...) Morske ptice se u Sarajevu doživljavaju kao fatamorgana, velika iluzija ponovnog vraćanja života u jednom proljetnom danu.” (Jergović 2017).

Negativni konteksti u koje se dovodi topos rijeke nisu vezani samo za posljednju ratnu kataklizmu. Od Ive Andrića do Bekima Sejranovića npr. poplave su prikazane kao zajednička nevolja koja zbližava ljude, premda će u novijim tekstovima referenca na rat i u ovome slučaju potvrditi svoj status općega mjesta:

“„Lađa bez dna”: Ljudi vole katastrofe / to ih zbližuje. I sam sam to pomislio još i prije nego je postalo jasno kako nedavno zaraćeni narodi pomažu jedni drugima. Možda je ova poplava došla od neke više sile da narodu utuvi u glavu da smo svi u istim govnicama i da si moramo pomagati, a ne klati. No, međuetnička ljubav će splasnuti čim se voda povuče i iza sebe opet ostavi mulj nacionalizma da se ljudi i dalje imaju u čemu valjati” (Sejranović iBooks: 105).

Za razliku od Sejranovića koji, uz svu, gotovo mitsku, srođenost s rijekom Savom, ipak piše pod utiscima posljednjeg rata pa su i rijeke znaci spajanja ili razdvajanja, kod predratnih pisaca interkulture orijentacije, kao što je Zuko Džumhur, rijeke isključivo povezuju ljude i kulture, obale, izvore i ušća: “Jedrene me ispratilo po mraku koji se, kao i svuda po kasabama, uhvati odjednom i stušti besomučno i sa svih strana - i sa evropske i sa azijske... Istok i Zapad zaspe svakog akšama zagrljeni na ušću Marice” (1991: 23). Konektivna dobrobit rijeka opjevana je i u lirici Amira Talića i Zilhada Ključanina. Njihov rodni Sanski Most, grad na devet rijeka, prepoznamo i u Ključaninovom romanu *Vodeni zagrljaj* čiji je centralni motiv gradnja mosta a jedno od ključnih poglavlja *Podvodni monolog* koje donosi proznoepopejični monolog rijeke o prirodi i čovjeku, rađanju i smrti.

3.3. *Jezera, potoci, vodopadi, izvori i drugi pojavni oblici vode kao književni toposi*

*Potocima bistrim oči dajem / da gledaju kuda teku /
(Amir Talić)*

Kada se spomene potok u bosanskohercegovačkoj književnosti, vjerovatno se mnogima odmah ukaže slika Andrićevog i Skenderovog potoka Šumeće koji teče kroz Travnik noseći sobom sve nevolje, ali i radosti travničkog i bosanskog čovjeka. O potoku meditira i Aleksa Šantić: *Oj, potoče: Oj potoče, što si tako /Sjetan, tužan, bolan jako? Radosti ti mino roj.../ Tvoje lice bješe prije, I krasnije, i miliji, / Veseliji žubor tvoj* (Šantić 1887). I tekstovi Dževada Sabljakovića, Hazima Akmadžića, Izeta Perviza i Ramiza Huremagića svjedoče koliko su važni identitetski markeri te male tekuće vene/arterije koje protiču kroz gradove i melanholično evociraju uspomene iz prošlosti ali i ponose se svojom vječnošću. U tom smislu, kao svojevrsni moto bosanskohercegovačkih književnih obrada toposa potoka možemo uzeti ovu Isakovićevu lirsku sliku: “Bosna je samo zelen list kukuruza što treperi između okrajaka ljeskovine koja je obgrlila potok i sve obale učinila zelenim zavjesama i nejasnim iščekivanjima” (1985: 398). Jezera i ostrva također kod naših pisaca podstiču osjećaj melanholije, a virtuozi poput Tvrtka Kulenovića umiju ih smjestiti i u najširi kulturno-civilizacijski kontekst:

“U devetnaestom vijeku duh je volio jezera. Romantičarski duh naročito. Šeli, Lamartin. Duhu današnjeg čovjeka, vjerujem, više odgovaraju ostrva. Kao i duhu starih Grka (...) Nasuprot lucprdastim jezerima koja bi htjela da dokažu da na Planeti ima više kopna nego vode, ostrva stoje kao simboli drugih istina koje govore o čovjekovoj nemoci, samoći” (2004: 140).

Kosmopolitsku dimenziju toposa jezera doseže i Irfan Horozović u romanu *Kalfa* uspostavljajući intertekstualni dijalog sa pjesmom Edgara Allana Poea *The Lake / Jezero*¹⁰ a nostalgичne inscenacije ovoga motiva susrećemo i kod Nikole Šopa, Alije Isakovića, Bekima Sejranovića i Huseina Derviševića.

Pisac koji po prilici najviše eksploatira ovaj niz vodenih toposa, u mnoštvu oblika i varijacija, pripisujući im simboliku vječno živog i vječno mladog, jeste Ćamil Sijarić. Prema mišljenju Hasana Tijanovića, Sijarić je pisac koji je, možda u širim razmjerima, najviše pisao o vodi: “(...) kad bi se izdvojili dijelovi u kojima se opisuju

¹⁰ *U mladosti kob je htjela kleta / Da pohodim sred širokog svijeta / Jedno mjesto od svih meni ljepše – / Tako ljupka usamljenost bješe / Tog jezera, sveg u crnom stijenju / I vrh kojeg čempresi se penju.*

vode, bila bi to knjiga od nekoliko stotina stranica” (2006: 83). Priča u kojoj topos vode povezan sa suštinskim pitanjem potrage za smislom jeste *Bunar*. Zasnovana na mitskom doživljaju svijeta, a poentirana saznanjem da smisao življenja nije u posjedovanju već u trajnom traženju. Kada su najzad, poslije višegodišnjeg preturanja zemlje po peštorskoj tvrdoj ledini, kopači Džimšira Tuhovca na desetak metara pod ledinom naišli na vodenu žilu, Džimšir je bez ikakvog znaka sreće zbog pronalaska izvora, popio samo jedan gutljaj, umio lice i isplatio radnike. Još je stigao narediti da se sačini bunar sa fiskijama za ljude, za ptice i za karavane. Odmah je potom napustio vrelo i nikad više nije ni svratio na svoj bunar u čiju je izgradnju uložio cijeli trud svoga života: “Džimšir Tuhovac je tek sad bio tužan – jer je bio pust sasvim, bez tih snova, što su ga nosili, i bez muka što su ga držale i on poželjelo da opet vidi te vode u snu i te travuljine, sve mokre, i nad njima cvijet – bijel” (2000 : 97).

U interpretacijama romana *Derviš i smrt* (1966) Meše Selimovića potok koji teče ispod tekije najčešće je zanemaren iako predstavlja jedan od ključnih identifikacijskih korelativa glavnoga lika. Potok, odnosno rječica koja teče ispod Nurudinove tekije: „Rječica je slična meni, bujna i plaha ponekad, a češće tiha, nečujna. Krivo mi je bilo kad su je zagatili ispod tekije i jarkom natjerali da bude poslušna i korisna, da kroz badanj tjera vodenični točak, a radovao se kad je, nabujala, razrušila ustavu i potekla slobodno. A znao sam da samo ukroćena melje žito”. U ovim riječima sadržan je zapravo ne samo posuvraćeni filozofski kredito nego i nacrt karaktera, štaviše i životnog puta Ahmeda Nurudina, intelektualca čija je sudbina negativ ili obrnuti slijed ‘melioracije’ ovoga vodotoka. Konvencija življenja u vjeri na način kako je on interpretira, puca pred životnim izazovima i on se pretvara u snagu koja će kada poteče slobodno nabujati razrušiti ustave, ali se na kraju ipak uliti u žabokrečinu poroka koji nečujno i neumitno destruiira humanum, a zove se vlast.

Motiv tihe, mirne vode naći će se i na suprotnom kraju duhovne i moralno-vrijednosne skale u svjetonazorskim prosudbama i meditacijama naših pisaca, npr. kod Tvrtka Kulenovića:

“Unutrašnji mir duše je kao mirna voda i on, jedini, predstavlja smisao kojim se možemo suprotstaviti besmislu. Moramo biti sposobni da mijenjamo oblik kao voda, jer i kad smo uhvaćeni, zarobljeni, ako umijemo da budemo kao voda, možemo se izvući i kroz najmanju pukotinu koju ćemo opaziti u zidu našeg zatvora” (Kulenović 2004: 205).

Značaj vode kao materije, ali i kao životnog principa, kao katalizatora spoznanje... neovisan je o vremenu, mjestu, obliku pa i količini. Tome svjedoči topos lokv(ic)e koji susrećemo u pjesmi *Bašluk sa lokvicom na tjemenu* Džemaludina Latića kao

islamskim misticizmom nadojenu metaforu trajnosti života u cikličnim mijenama materije i duha: *Kažiprst bijel niko iz trave,/ na svojoj vječitoj straži,/ povezane učene glave,/ stanak uz sebe od nas traži! // Na svome tjemenu u lišaju/ on lokvicu čuva ko čanak:/ kad po našem skrivenom kraju,/ u praskozorje il vazdanak, // melec kišu spuštati stanu,/ da napuni je sve do vrha./ Sutradan vidiš razdraganu/ tičad svih boja, lahka prha, // kako u nebo plavo najprije/ zadignu glave zamišljene,/ a onda iz te vedre testije/ sva sretna piju vodice njene. // I dok pobožnim pogledom grlim/ i nebeskom se kišom pojim,/ duše predaka neumrlih/ u naručju svome rojim.* (2008: 52) Voda i u bosanskohercegovačkoj književnosti zadobija, uz mistički, i ontološki status prapočela odnosno fluida koji ja matičan i generativan u svim medijima, stanjima i prostorima (metafizičkom, imaginarnom, egzistencijalnom...). Takvom je predstavljala Vitomir Lukić u proznoj crtici *Voda*: “Voda je stanovnik podzemlja, ona u mraku donjih slojeva misli misao naše sudbine (...) Voda je ta sveopća, jedinstvena duša koja u svijetu postoji a u snu govori” (1976: 9).

Topos vode u slobodnom prirodnom obliku (kiša, snijeg, rosa, kapljice, mlazevi...), češći je motiv kod bosanskohercegovačkih pjesnikinja, počevši od Bisere Alikadić, u čijoj erotskoj poeziji (*Intima II* 1975) dominira metafora ključale vode, ili Jasne Šamić, koja nostalgiju i melanholiju opijeva cijelim setom pojava oblika vode (Šamić 2017). Taj ženski niz plodonosno nastavlja Naida Mujkić, u čijoj zbirci *Kiša* (2018) voda predstavlja poetsko-filozofski topos života:

“Noć prije nego što je snijeg počeo da pada, upitao me da li želim na odmor. Ja sam odvrnula česmu i mlaz vode je potekao po mojim prstima. Zatim sam zaspala. I sada voda mora nekuda otići. Okrenula sam se. On je spavao, ne sluteći da sipa snijeg. I da su moje misli rasute kao pahulje po cvjetovima jabuka. Zatim sam se zavukla ispod jorgana. Začulo se škripanje kreveta. To ga nije probudilo” (Mujkić 2017: 5).

I u slobodnom obliku topos vode je podatan objektivni korelativ poetske artikulacije unutarnjih previranja, pročišćenja/iscjeljenja i katalize procesa identitetskog (samo)spoznavanja, sve u okvirima jezičkih igara koje je, uobzirujući svekoliki potencijal ali i ograničenja ljudske prirode, tako uvjerljivo u jednoj svojoj rubajiji markirao Hadžem Hajdarević: *Jezič je rijeka! Ipak lađe naše/ oprezne su jer ih vodopadi plaše,/ pa brane, gdje vode, lišene slobode,/ rove zrak i zemlju, i nas, kad im paše...* (2019: 20)

4. ZAKLJUČAK

Topos vode predstavlja važan izvor motiva u novijoj bosanskohercegovačkoj književnosti. Obrade ovih motiva su različite, ali mogu se pronaći sličnosti u senzibilitetima i preferencijama, primjerice u odnosu prema opozitu kopno – more. Ponekad je u prvome planu geografski položaj hidronima/toponima i panoramska slika, katkad historijske i kulturološke činjenice, a najčešće vlastite asocijacije vezane za prethodna iskustva. Zahvaljujući svemu tome ovi toposi poprimaju obilježja identitetskih markera. Sličnu funkciju preuzimaju i apstraktni, izmišljeni toposi vode kao i atoposi kao svojevrsna iznimno znakovita njena ‘minus prisustva’. Ovo istraživanje potvrdilo je svoju ključnu hipotezu o vodi kao identifikacijskom označitelju određenog prostora, a u kognitivnom i gnoseološkom smislu kao identitetskom signumu spoznajnih procesa koji se odvijaju u samom čovjeku. Riječju, i autori bosanskohercegovačke književnosti 20. i 21. stoljeća metaforički i doslovno prepoznaju elementarnost vode u nama, u sebi, u drugome.

IZVORI:

1. Ćopić, Branko (1988), *Magareće godine*, Krajiška knjiga, Bihać
2. Dizdar, Mak (1972), *Modra rijeka*, Svjetlost, Sarajevo
3. Džumhur, Zulfikar (1991), *Hodoljublja*, Izabrana djela, knjiga IV, Oslobođenje public, Sarajevo
4. Hajdarević, Hadžem (2019), *Arebeske od vode*, Dobra knjiga, Sarajevo
5. Horozović, Irfan (1987), *Rea*, Veselin Masleša, Sarajevo
6. Horozović, Irfan (1988), *Kalfa*, Svjetlost, Sarajevo
7. Horozović, Irfan (1995), *Bosanski palimpsest*, Durieux, Zagreb
8. Ibrišimović, Nedžad (1984/1985), *Ugursuz*, Svjetlost, Sarajevo
9. Isaković, Alija, Ivan Lovrenović (1985), *Putopisi* (izbor), Svjetlost, Sarajevo
10. Karić, Enes (1991), *Slovo o vodi*, Oslobođenje, Sarajevo
11. Kišević, Enes (2008), *Voda je moja Mati*, Profil International, Zagreb
12. Kulenović, Skender (1971), *Eseji: Iz smaragda Une*, Veselin Masleša, Sarajevo
13. Kulenović, Tvrтко (1974): *Putovanje*, Svjetlost, Sarajevo
14. Kulenović, Tvrтко (2004), *Majka voda*, Oko, Sarajevo
15. Latić, Džemaludin (2008), *Kćeri svoga porobljenog naroda*, Bosanska riječ, Tuzla

16. Lovrenović, Ivan (1975), *Obašašća i basanja (ritmizirana proza)*, Sarajevo <https://preuzmite-pdf-e-knjige.com/obasasca-i-basanja-ivan-lovrenovic-download-free-e-book.html> (dostupno: 25. 7. 2020)
17. Lukić, Vitomir (1976), *Sanovnik nasmijane duše*, Veselin Masleša, Sarajevo
18. Mahmutćehajić, Rusmir (1986), *Zemlja i more*, Svjetlost, Sarajevo
19. Mujkić, Naida (2017), *Kad sam padala u travu*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
20. Sejranović, Bekim, *Dnevnik Jednog Nomada*, iBooks (dostupno: juli 2020)
21. Sejranović, Bekim, *Nigdje, niotkuda*, iBooks (dostupno: juli 2020)
22. Sejranović, Bekim, *Tvoj sin Huckleberry Fin*. iBooks. (dostupno: septembar 2020)
23. Sijarić, Ćamil (2000), *Pripovijetke*, VS, Sarajevo
24. Sijarić, Ćamil, <http://sandzackaknjizevnost.com/camil-sijaric-cehotina-i-dri-na-i-medu-njima-foca/> (dostupno: 20. 6. 2020)
25. Selimović, Meša (2013), *Derviš i smrt*, Connectum, Sarajevo.
26. Šamić, Jasna (2017), *Izbor iz poezije*, Portal Strane.ba: <https://strane.ba/jasna-samic-pet-pjesama/> (dostupno: septembar 2020)

LITERATURA:

1. Alihodžić-Hadžialić, Nina (2019), "Poetic side of a travelogue through the "Accord of different worlds"", *Studia Polensia*, Vol 8. No.1., 53-65.
2. Barthes, Roland (1982), "Atopos, Odlomci ljubavnog govora", u: Milan Komnenić (ur.), *Goropadni Eros: ogledi o erotizmu*, Prosveta, Beograd, 225-245.
3. *Blagaj* (2005), *Islamsko predanje i bošnjačko naslijeđe*, Džafer Obradović (ur.), BZK "Preporod", 3-4.
4. Džafić, Šeharzada (2019), *Post/modernistička poetika Irfana Horzovića*, Centar Samouprava, Sarajevo
5. Dželilović, Muhamed (ur.), *Figure 25*, Emisija BHRT1, *Figura: Tvrtko Kulenović*: <https://www.sendspace.com/file/dp3jgt> (dostupno, januar 2020)
6. Grgas, Stipe (2008), "More kao mjesto ili prostornost mora", u: P. Šegedin, O. Žunec (ur.), *S ove strane beskonačnosti: filozofiranje i more*, zbornik, Demetra, Zagreb, 93-116.
7. Hadžizukić, Dijana (2011), *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*, Slavistički komitet, Sarajevo

8. Hadžizukić, Dijana (2018), *Zapisi o bosanskohercegovačkoj književnosti*, Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić", Mostar
9. Hofmann, Michael (2013), "Interkulturalnost, stranost, različitost", prev. K. Boboš, *Jat*, (1), 10-34.
10. Kovač, Zvonko (2010), "Meša Selimović u međukulturnom prostoru", *Novi izraz* 49/50, PEN centar BiH, 9-22.
11. Kulenović, Tvrtko (2019), *Portreti*, dokumentarno-dramski program FR, ur. Selma Dizdar, <http://www.federalna.ba/bhs/vijest/272115/portreti-tvrtko-kulenovic> (dostupno 20. 12. 2020)
12. Larsen, S. Erik (2008), "More – granice bezgraničnosti", u: P. Šegedin, O. Žunec (ur.), *S ove strane beskonačnosti: filozofiranje i more*, zbornik, Demetra, Zagreb, 117-138
13. Lefebvre, Henri (2005), *The Production of Space*, Basil Blackwell, Oxford
14. Marić, Irma (2019/20), "Izvor i ušće jedne poezije. Nad razasutim sonetima Hadžema Hajdarevića", *Post Scriptum*, VIII/IX, 203-214.
15. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla
16. Šemsović, Sead (2017), "Simbol vode u bošnjačkoj tradiciji i književnosti", <http://kenovipazar.com/simbol-vode-u-bosnjackoj-tradiciji-i-knjizevnosti-prof-dr-sead-semsovic/> (dostupno: 30. 3. 2020.)
17. Tijanović, Hasan (2006), *Multimedijalnost putopisa Zuke Džumhura (interkulturalni, intertekstualni i intermedijalni aspekti)*, Pedagoški fakultet, Bihać

TOPOS WATERS IN NEWER BOSNIAN LITERATURE

Summary:

Water, whether in a concrete or abstract sense, has an irreplaceable role in every culture and literary tradition in Bosnia and Herzegovina – from the elementary essential-biological to the ambient and psychological in the representations of space and people. This paper will, through concrete examples, examine the role of water topos in works of Bosnian literature precisely through these segments. The theoretical part indicates what the water topos represents, and the interpretive part sees water as a motif and symbol in the structure of the literary text and emphasizes the inscription of fictional geographical toponyms / hydronyms, as well as fictitious abstract (a) topos in the poetic identities of the text (and opus in its entirety). In all this, we try to prove the hypothesis that water is an identifying determinant of a certain space and time, and in the cognitive-identity sense an important marker of cultures, social communities and individuals.

Keywords: Bosnian literature; water; river; sea; lake; text

Adresa autorice
Author's address

Šeherzada Džafić
Univerzitet u Bihaću
Pedagoški fakultet
seherzada.dzafic@unbi.ba

